

Marek Cybulski

Uniwersytet Łódzki

Z historii wymowy wyrazu *hala* ‘pastwisko górskie’

Niniejsza praca nawiązuje do nurtu dominującego w wybitnej twórczości naukowej Profesora Wojciecha Ryszarda Rzepki, oparta jest bowiem, podobnie jak większość jego prac, głównie na analizie filologicznej dawnego tekstu polskiego.

Przedmiotem rozważań jest polski wyraz *hala* ‘pastwisko w górach, położone powyżej granicy lasów’¹, a konkretnie niektóre jego zapisy z XVII wieku. Wyraz ten wywodzony jest przeważnie ze słowackiego *hol’a*; po raz pierwszy zapewne przez Jana Karłowicza, który jednak nie wytłumaczył dostatecznie, dlaczego w wyrazie polskim pojawia się „mylne” *a* na miejscu słowackiego *o*². Aleksander Brückner wyprowadzał *halę*, zwracając uwagę na „dziwne polskie *a*”, z języka czeskiego. Wskazał przy tym na starą prawidłową formę polskiego gen. pl. udokumentowaną przez szesnastowieczny zapis: „u Kmity (1584) «z *gol*» ‘z hal’; p. *galić*”³. Niestety uczony ten nie zlokalizował cytatu. Jak świadczy odsyłacz w jego *Słowniku...*, *hala* kojarzyła się Brücknerowi z czasownikiem *galić*, który miał pierwotnie znaczyć ‘służyć komu’, a więc i ‘sprzyjać komu’. Etymologia ta nie znalazła uznania, choć nawiązywał do niej Jan Rozwadowski, wskazując m.in. na słowińskie *gáliti* ‘obnażyć’ i ukraińskie *hałyty* ‘rozjaśnić’ i rekonstruuując, na podstawie m.in. nazw typu ukraińskich *Halo*, *Hały*, *Hała* itd., prasłowiański przymiotnik **galъ*, *-a*, *-o*, który od powszechnie znanego *golъ* różniła apofonia⁴. Rosyjski (gwarowy) rzeczownik

¹ *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, t. 3, Warszawa 1961, s. 10.

² J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. 2, Kraków 1901, s. 160.

³ A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 1927, s. 167.

⁴ J. Rozwadowski, *Studia nad nazwami wód słowiańskich. Dzieło pośmiertne*, Kraków 1948, s. 82-85.

гал ‘голое место’ i ukraińskie *гал* oraz *гало* m.in. ‘прогалина, просека’ odnotował Vasmer, łącząc je, na zasadzie alternacji samogłosek, z *голий*⁵. Jeśli jednak chodzi o polską *halę*, to powszechniej przyjęto ustalenia Kazimierza Nitscha, który stwierdził, że źródłem jest słowackie *hol’a*, pierwotnie ‘golizna’, a polska *hala* to postać sztuczna, w której „zachowano słowackie *h*, a pierwotne *o*, mylnie pojęte jako *ǎ* pochylone, zmieniono na pseudopoprawne *a*”⁶, i która „przeszła do ogólnej polszczyzny z dialektu podhalańskiego nieznanego dźwięcznego *h*”⁷. Według Franciszka Sławskiego, który uznał wywody Nitscha za najbardziej prawdopodobne, wyraz pojawił się (a może upowszechnił się?) w języku literackim w pierwszej połowie XIX wieku, z pseudopoprawnym sztucznym *a*, jako zapożyczenie z gwary podhalańskiej, gdzie z kolei jest zapożyczeniem słowackiego *hol’a* (a to od rdzenia **gol-*, bo wyraz ten miał oznaczać miejsce gołe, bezleśne)⁸.

Andrzej Bańkowski spróbował uściślić okoliczności zastąpienia uzasadnionej fonetycznie formy *hola* przez hiperpoprawną *hala*: po pierwsze – wskazał konkretną datę: 1832 (zapewne dlatego, że jest to data podróży Seweryna Goszczyńskiego, opisaną później w jego *Dzienniku podróży do Tatrów*), po drugie – wskazał konkretnego sprawcę: to właśnie Goszczyński, „puściwszy wodze fantazji poetyckiej, przyjął postać z *-a-*, by tym łatwiej wywieść to słowo pasterskie od scytyjskiego (!) *ala* ‘góra’, kojarząc je przy tym z nazwą starożytnego ludu pasterskiego Alanów, którzy w Tatrach musieli pasterstwo zapoczątkować (!)”. Upowszechnili to słowo Wincenty Pol i inni literaci⁹. Istotnie, na samym początku swojego *Słowniczka języka Podhalan* Goszczyński pisał: „**Hale** – Tatry, także pastwisko (hala). Najwłaściwiej jednak wyraz ten oznacza góry. – U Dawnych Sarmatów góra zwała się także Ala. Naród Alanów wychodził spod Gór Kaukaskich. Jest więc jakieś powinowactwo między wyrazem Alanin a wyrazem **Podhalanin** – który oznacza Górala spod Tatrów”¹⁰.

⁵ М. Фасмер, *Этимологический словарь русского языка*, t. 1, Москва 1986, s. 384.

⁶ K. Nitsch [rec.], *Spis miejscowości polskiego Śląska Górnego* [...], „Język Polski” VI, 1921, s. 125.

⁷ K. Nitsch, *O polskich h*, w: *Wybór pism polonistycznych*, t. 1, Wrocław 1954 (przedruk z: „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności” LII, 1951, s. 287-291).

⁸ F. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1, Kraków 1952-1956, s. 393.

⁹ A. Bańkowski, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 1, Warszawa 2000, s. 514; w związku z tym warto przytoczyć cytaty z Pola: „Powyżej dopiero lasów kosodrzewiny leżą właściwie pasze alpejskie, halami zwane” (*Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, s. 10).

¹⁰ S. Goszczyński, *Dziennik podróży do Tatrów*, oprac. S. Sierotwiński, Wrocław 2005, BNI 170, s. 114-115.

Wskazane informacje o dziewiętnastowiecznym rodowodzie *hali* oparte są m.in. na tym, że rzeczownik tak wymawiany, o znaczeniu „prow. nazwa pastwiska w górach tatrzańskich” odnotował dopiero *Słownik wileński*¹¹. Rodzimy odpowiednik *gola* ‘otwarta, goła przestrzeń’ istniał w polszczyźnie pewnie od czasów najdawniejszych, skoro zapisany został już w XIII wieku i dotrwał jako leksem samodzielny do wieku XV, o czym świadczą zapisy w tekstach prawnych, np. *do obiedzińskiej gole, na gole*¹². Od XVI wieku używano go jednak w sposób znamienne ograniczony: już wyłącznie w wyrażeniu przyimkowym *na goli*¹³. Tak jest i u Knapiusza¹⁴. Samuel Bogumił Linde znalazł to wyrażenie jeszcze u Michała Dudzińskiego (1776)¹⁵. Wcześniej natomiast pojawiło się w tekstach polskich słowackie (zapewne) *h*, m.in. *Słownik polszczyzny XVI wieku* odnotowuje z Jana Achacego Kmity *holę* (nie „gołę”, a więc inaczej niż Brückner): *Orły z Hoł przybyły*¹⁶. Według Bańkowskiego *hola* wystąpiła w roku 1595 w księgach żywieckich¹⁷.

Pewne fakty nie pozwalają jednak uznać twierdzeń Sławskiego i Bańkowskiego o chronologii interesującej nas wymowy *hala*: choćby ten mianowicie, że wyraz *hala*, pisany **wyłącznie** przez *a*, jest zjawiskiem o dużej frekwencji tekstowej w *Księdze sądowej państwa żywieckiego*¹⁸. Pierwszy zapis pochodzi z roku **1681**: *pod halą Kamińskiego* (2)¹⁹, późniejsze to:

– z drugiej połowy wieku XVII: *w granicach między halami* (15), *o chalą Gąsiorowską* (32), *tey chale część* (ib.), *na tęsz chalą* (ib.), *tesz chala* [...] *przedał* (ib.), *do hale* (29), *strony tey challe uzywania* (34), *kupił był halą* (39), *Ktorą halą* (ib.), *koło tey hale* (ib.), *oyczystą halą* [...] *trzymaia* (41), *tęz halą* (ib.), *tę halą Romanę* (ib.), *hale naszey własney* (ib.), *trzymania teyze hale* (ib.), *ochronę lasow, polan y hal* (42), *nowych polan i hal* (ib.), *na halli orawskiej* (62), *do halle Dudkowej* (63), *pod hallą Skalką* (67), *o hallą nazwaną Romanka* (72), *do pomienionej halle* (ib.), *ta halla* (ib.), *o hallą nazwaną Reydikatne* (76), *tasz halla* (ib.), *tey halle* (ib.), *od mieszania w tey halli* (ib.), *za*

¹¹ *Słownik języka polskiego*, red. A. Zdanowicz et al., t. 1, Wilno 1861 (reprint: Warszawa 1986), s. 391.

¹² *Słownik staropolski*, red. S. Urbańczyk, t. 2, Wrocław 1956-1959, s. 451.

¹³ *Słownik polszczyzny XVI wieku*, red. M.R. Mayenowa, t. 7, Wrocław 1973, s. 521.

¹⁴ Cnapius Gregorius, *Thesaurus Polonolatograecus seu Promptuarium linguae Latinae et Graecae* [...], t. 1, Kraków 1643, s. 200.

¹⁵ S.B. Linde, *Słownik języka polskiego*, t. 2, wyd. 2, Lwów 1854-1860, s. 84.

¹⁶ *Słownik polszczyzny XVI wieku*..., t. 8, s. 360.

¹⁷ A. Bańkowski, op.cit.

¹⁸ *Księga sądowa państwa żywieckiego 1681-1773*, wyd. M. Karaś, L. Łysiak, Kraków 1978.

¹⁹ Lokalizując przykłady, posługuję się numerami zapisek wprowadzonymi dla porządku przez wydawców.

kupnę halle (81), *połowę halle* (ib.), *o hallą* (83), *do rozdziału halle* (91), *też hallą spokojnie zazywali* (ib.), *na połowę halle* (97), *od tey halle* (ib.), *w halli Rachowcu* (99), *ta halla* (ib.), *do teyze halle* (ib.), *na tę hallą* (ib.), *na tey halli* (ib.), *od tey halle* (ib.), *te hallą nazwaną Polski Dział* (106), *te hallą* (ib.), *do tey halle* (ib. 2r.), *na tey halli* (ib.), *polan, hal* (112);

– z pierwszej połowy XVIII wieku: *o rolę i hallą* (122), *na tey halli* (ib.), *rolam y hallam, tagze y polanam [...] sie podzielili* (ib.), *pod hallą* (148), *ze sie mieszac nie kczal z owczami na hallą iego* (159), *na polanie pod hallam iego* (ib.), *do halle* (ib.), *w uziwaniu halle* (165), *na łąkach pod halląm* (ib.), *przy swy halli* (217), *od tey halle* (ib.), *do tych hal* (ib.), *pasący w hali tey statki swoje* (239), *w hali tey koszary robic* (ib.), *przy tey hali* (ib.), *na połowe hale* (249 2r.), *cząstkę tey hale* (ib.), *ich do miesania z owcami do chali nie chcą przimowac* (251), *na te chala* (ib.), *do tey chalie* (ib.), *ta chala* (ib.), *wzledem hale* (252), *nalezeli do hale* (ib.), *gospodarziami tey hale* (ib.), *do halle* (256), *ta halla* (ib.), *na halla nazwana Skalką* (257), *halla swoje własna [...] zastawil* (ib.), *Ktorą halla [...] wykupowac* (ib.), *do tey halle* (ib.), *te połowe halle* (275), *tą połową chale* (ib.), *oddalia od chalie* (278), *Zapis [...] na chala* (288), *o chala nazwana Ricirzowa* (ib.), *wykupili [...] zwis pomieniona halla* (ib.), *czwartei części chale, nazwanei Pochodzita* (300), *trzymal część chale Pochodzitei* (ib.), *części chale* (ib.);

– z drugiej połowy XVIII wieku: *chalą opasza Walczakowe* (321), *do części hale iego zastawnice* (ib.), *część hale* (ib.), *do czwartki hale* (ib.), *z hale zastawnice* (ib.), *części czwartey hale* (360), *do części hale* (361), *części hali [...] zostawili* (ib.), *possesores naturales tey hali* (ib.), *w uzywaniu hali* (ib.), *do wykupna tey hali* (ib.), *do tych części hali* (ib.), *na halą* (ib.), *posesora [...] tey hali* (ib.), *są [...] hale [...] nadane* (403), *w hali Pawlusowy* (ib.), *z krowami swemi z hale wychodzili* (ib.), *paś jałowe w hali Magorce* (405), *w tey hali* (408), *paś jałowe w hali Rycerzowy* (411), *o część hale* (423), *w hali* (449), *hale są* (455), *maiąc łąkę w hali Barani* (556), *w hali* (596), *z chale zastawney* (613), *do chali* (615), *bydła w teyze hali nie pasli* (617), *na wierschu hale* (665), *w hali międzybrockiey* (666), *Dziergasowey hale* (707) i inne²⁰.

Warto zauważyć wariację graficzną. Różnie zapisywano obie spółgłoski: *hala, chala, halla, challa* (przy czym podwojenie *ll* stosowano tylko w śródgłosie; oznaczanie głoski *l* dwuznakiem to osobliwość wyrazu). Wahania zapisów *h* // *ch*, nawet w jednym wyrazie, są tu dość częste²¹, np. *Myhal* (150) // *Michała* (343), *przy halupie* (158) // *chałupa* (580), *Howaniec* (434) // *Chowaniec* (453), *z Hucisk* (469) // *z Chucisk* (505) itp.

²⁰ Indeks rzeczowy (*Księga sądowa państwa żywieckiego...*, s. 178) nie uwzględnia wszystkich lokalizacji tego wyrazu.

²¹ M. Karaś, *Charakterystyka językowa*, w: *Księga sądowa państwa żywieckiego...*, s. 21.

Wariancja **nigdy** jednak nie dotyczyła samogłoski rdzennej, pisanej konsekwentnie przez *a*. Tak samo pisano zawsze *a* w derywatach tego wyrazu: *halnik* ‘wypasający, pastuch na hali’: *ex assertione starszych halnikow patet* (99), *halny*: *maią Pawlusi na swym prawie halnem obwarowano* (403), *z halnego prawa* (580), *przyhalny*: *ratione koszarzysk przyhallnich* (234).

Pisownię i zapewne wymowę *a* w tych wyrazach trzeba oczywiście pokazać na tle innych podobnych zapisów w księdze żywieckiej. W pewnym sensie nie jest ona niczym osobliwym. Otóż w księdze żywieckiej wyraźnie zaznaczyły się wahania *â // o*, co zauważył wydawca zabytku²². Podane przez niego przykłady tego zjawiska ułożymy tu jednak inaczej.

Po pierwsze, widać nieliczne ślady przejścia *â* w *o* w pozycji niezależnej: w przyrostku *-ak* dwóch nazwisk: *Walczokowi* (100), *Miemczok* (202), w rdzeniu dwóch czasowników: *posali* ‘pasali’ (277), *pokożalo* ‘pokazało’ (299), dwukrotnie w nazwie *Lasek*: *w Losku* (6, 225), ponadto w formie 3. os. lp. czasu przeszłego *znaloz* (627). O unikaniu takiej wymowy świadczą zapisy hiperpoprawne: *winaywaycze* (44), *z waywodą* (93), *zakrzasy* ‘zakrzosy, granice lasu’ (106), *kasarziska* ‘koszarzyska, hale stale uprawiane i wypasane’ (255). Oczywiście znacznie częstsze są odpowiednie zapisy z samogłoskami etymologicznie pierwotnymi²³.

Po drugie, ze względu na interesujący nas wyraz *hala* szczególną uwagę trzeba zwrócić na to, że stosunkowo liczne są przykłady wahaniami *â // o* przed płynnymi *l, ł*: *wypolił* (6), *darowol* (20), *dodol* (16), *Marszołkowego* (35), a zwłaszcza w rzeczowniku *talar*: *tolara* (160), *tolarach* (161), *tolari* (181, 224, 229), *tolar* (181). Samogłoska *a* w pierwszej sylabie była tu najpewniej pochylona, skoro kontynuuje *a* długie niemieckiego wyrazu *Joachimstaler*²⁴. Także w pozycji przed spółgłoską płynną doszło do wprowadzenia hiperpoprawnego *a*: chodzi o wyraz *sołtys* i pochodne, zapisane kilka razy tak właśnie: *Saltysika* (268), *szaltysza* (401), *szaltys* (413), *saltysie* (494), *saltysa* (540), *saltys* (668, 676), obok *szołtysowi* (79), *Szołtysa* (98), *sołtys* (409).

Jak tłumaczyć wyłączność postaci *hala*, *halnik*, *halny*, *przyhalny* w księdze żywieckiej, o wiele wcześniejszej przecież niż pomysły Goszczyńskiego? Jeżeli pojawiły się one jako przejaw tendencji hiperpoprawnościowej, to nie u Goszczyńskiego, lecz znacznie wcześniej niż sądzi Bańkowski, bo już w wieku XVII.

Zastanawia jedno: skąd taka konsekwencja w pisowni? W świetle tego, co pokazano wyżej, zjawisko to dziwne, bo nieliczne lub jednostkowe formy hiperpoprawne sąsiadują zazwyczaj ze znacznie liczniejszymi formami

²² Ibidem, s. 22-23.

²³ Można to sprawdzić w indeksach *Księgi sądowej państwa żywieckiego...*, s. 173-202.

²⁴ A. Brückner, op.cit., s. 564.

o wokalizmie pierwotnym, prawidłowym²⁵, a dotyczy to zwłaszcza wyrazów, co do których ortografii urzędowi pisarze mogli mieć wątpliwości, bo były to wyrazy regionalne: *zakrzas* obok *zakrzos*, *saltys* obok *sołtys*, *kasarzysko* obok *koszarzysko* i inne. Czyżby więc wymowa *hala* odzwierciedlała równie konsekwentną (zatem unormowaną) wymowę? Jeśli tak, to czyją? Chyba nie miejscowych chłopów, bo ci zapewne mówili tak, jak mówią do dziś, to znaczy z *o* jako kontynuantem *ǫ*²⁶, a konkretnie w interesującym nas wyrazie – *chola*, choć i *chala* trafia się wyjątkowo²⁷. W takim razie wymowa *hala* zamiast *hola* mogła się pojawić najpierw u piśmiennych mieszkańców Beskidów, obeznanych z normą języka literackiego, jednak w stopniu dość niskim, zatem skłonnych do ulegania tendencji hiperpoprawnościowej. Wymowa *hala* byłaby zatem nie gwarowa, lecz charakterystyczna dla regionalnej odmiany ówczesnego języka literackiego, o którym pisałem kiedyś, że w zakresie fonetyki zarysowały się w nim dwa poziomy normy. Norma była bowiem „co najmniej dwuwarstwowa: w drukach realizowana była norma «wyższa», bardziej rygorystyczna, w rękopisach natomiast «niższa», liberalniejsza, zapewne regionalnie zróżnicowana, której jednak w żadnym wypadku nie można identyfikować z gwarą”²⁸.

Jeśli przyjmiemy, że *hala* to twór piśmiennych mieszkańców Beskidów, nie zaś tamtejszego ludu, to z kolei podejrzewać możemy, że również wzór dla takiej wymowy mógł być piśmienny. W związku z tym należy, jak sądzę, wziąć pod uwagę osobliwą grafię tego wyrazu, a mianowicie podwójne *ll*. Jest to na tle innych zapisów spółgłoski *l* wyjątek, przejaw leksykalizacji tej właśnie cechy graficznej. Wydaje się, że to zjawisko czysto graficzne, nie zaś świadectwo gwarowej wymowy typu *białły*, bo niby dlaczego w jednym wyrazie unikano by gwarowego *o* zamiast *a* i zarazem dopuszczano by gwarową geminatę? W średniopolskich rękopisach urzędowych oznaczanie spółgłoski *l* dwuznakiem *ll* to wielka rzadkość²⁹, wyjąwszy właśnie zapożyczenia, takie jak np. *kollega*, *kollegium* (pisane też nieraz *collega*, *collegium* itp.). W księdze żywieckiej takim wyjątkiem jest zapis *do mnie Mikołaiia Tomallowicza* (98) –

²⁵ Widać to wyraźnie w indeksie rzeczowym, w: *Księga sądowa państwa żywieckiego...*, s. 175-194.

²⁶ *Mały atlas gwar polskich*, red. K. Nitsch, t. 4, Wrocław 1961, mapy 151-172; K. Dejna, S. Gala, *Atlas gwar polskich*, t. 3: *Śląsk*, Warszawa 2001, mapa 75.

²⁷ M. Małecki, K. Nitsch, *Atlas gwarowy polskiego Podkarpacia*, Kraków 1934, mapy 154, 155, 329.

²⁸ M. Cybulski, *Norma języka literackiego wobec normy rękopiśmiennych tekstów urzędowych z XVII wieku*, w: *Odmiany polszczyzny XVII wieku*, red. H. Wiśniewska, C. Kosyl, Lublin 1992, s. 25.

²⁹ Zacytowanie rzekomego zapisu *rollam* i *hallam* 122 (M. Karaś, op.cit., s. 23) to pomyłka tego autora, w rzeczywistości jest tam *rolam* y *hallam*.

tak zanotował swoje nazwisko „pisarz przysięgły miejski”, a jest to też nazwa obcej, *mutatis mutandis*, podstawie *Thomas*³⁰.

Czy owa osobliwa grafia nie wskazuje na inny jeszcze obcy język? Nawsuwa się skojarzenie z niemieckim wyrazem *Halle* ‘wielka sala’. Mógł się on niektórym kojarzyć z *holą* ze względu na podobieństwo nie tylko fonetyczne, ale i semantyczne, bo w znaczeniach obu wyrazów da się znaleźć składnik ‘duża, rozległa przestrzeń’. A że niemczyzna nie była przecież w okolicach Żywca zjawiskiem nieznanym, nie da się wykluczyć, że ówczesnym *homines litterati* *Halle* i *hola* jakoś się skojarzyły³¹.

Niniejszą pracę podyktowała chęć sprostowania tezy o późnym pojawieniu się *hali* w polszczyźnie literackiej, a przede wszystkim chęć sprostowania niektórych stwierdzeń Andrzeja Bańkowskiego. Jego artykuł słownikowy zawiera jednak poza tym informacje rzetelne z lingwistycznego punktu widzenia, choć uzupełnione o dywagacje ucieszne, bo autor nie mógł się powstrzymać nie tylko od pomieszczenia cytowanej już ironicznej wzmianki o Goszczyńskim jako o „alanizatorze” wymyślonego przez siebie Podhala, ale i od nienaukowych a złośliwych uwag o późniejszych „alkoholizatorach” i „syfilizatorach” Podhalan i Podhalanek.

Marek Cybulski

From the History of the Pronunciation of the Word *Hala* “Mountain Pasture”

Polish word *hala* “mountain pasture” is generally derived from the Slovak *hol’a*, and this borrowing, combined with the introduction of pseudo-correct *a*, was supposed to be credited to Romantic literature, and precisely was the result of etymological experiments of Seweryn Goszczyński. The present paper demonstrates that the word *hala*, written exclusively with *a* and often with *ll*, is a quite frequent phenomenon in the texts of *Księga państwa żywieckiego* (“The Book of the Żywiec State”) from the year 1681. The pronunciation *hala* instead of *hola* may have been used at that time by literate inhabitants of the Beskidy Mountains, familiar with the standard of the literary language, although rather poorly, thus inclined to adjust to the tendency of hypercorrectness. The German typographic influence cannot be excluded.

³⁰ W zapiskach okalających 98 przeważa pisownia *halla*, co widać w cytowanym materiale.

³¹ Oczywiście nie znaczy to, że nawiązuję tu do starych wywodów łączących polską *halę* ze starymi językami germańskimi lub nawet z pragermańszczyzną. Niemożliwości takich etymologii przekonująco dowiódł J. Rozwadowski (op.cit., s. 84-85).

